

[de politie waakte over de toepassing van dit verplichte sluitingsuur]; ze dineren met een kop koffie, en souperen met een bavaroise [een mengsel van thee, melk, suiker, likeur en ei].³⁸⁷

Onder het volk won koffie overigens maar langzaam terrein, zoals blijkt uit de volgende anekdote. Toen de bandiet Cartouche naar het schavot werd geleid (29 november 1721), bood een gerechtsdienaar, zelf een enthousiast *café au lait*-drinker, hem ook een kopje aan. 'Hij gaf hem ten antwoord dat het zijn drank niet was, en dat hij de voorkeur gaf aan een glas wijn, met wat brood.'²⁸⁸

Stimulerende middelen: de glorie van de tabak

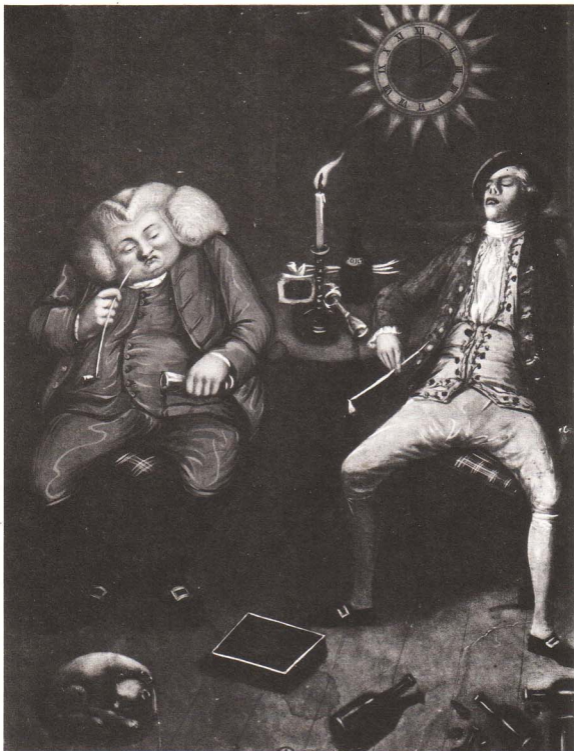
Talrijk waren de schimpscheuten en hekelschriften tegen de nieuwe dranken. Iemand schreef dat Engeland te gronde zou gaan aan zijn Indische bezittingen, en wel door 'de stompzinnige luxe van de thee'²⁸⁹. Op zijn zo moralistische wandeling door het Parijs van het jaar 2440 werd Sébastien Mercier rondgeleid door een 'wijze' die hem een scherpe terechtwijzing gaf:

'Wij hebben drie vergiften uitgebannen waarvan u eeuwig en altijd gebruik maakte: tabak, koffie, thee. U stopte een gemeen soort poeder in uw neus, en dat beroofde u van uw herinnering, bij u Fransen toch al nauwelijks aanwezig. U verbrandde uw maag met vernietigende brouwsels, die de werking van dit orgaan vernielden. Uw zenuwziekten, zo algemeen verbreid, waren te wijten aan het vele verwijfde wassen, dat het voedende vocht van het animale leven verwijderde'...²⁹⁰

In werkelijkheid kan geen enkele beschaving het stellen zonder een aantal luxe-artikelen op voedingsgebied en bepaalde genotmiddelen of 'drugs'. De twaalfde en dertiende eeuw kenden de verdwazing rond peper en specerijen. De zestiende eeuw had sterke drank, en vervolgens ook thee en koffie, zonder tabak mee te tellen. De negentiende en de twintigste eeuw zouden weer hun eigen nieuwe luxe krijgen, hun goede en verfoeilijke 'drugs'. Zelf hou ik erg van een passage uit de Venetiaanse belastingwetten, daterend van het begin van de zeventiende eeuw: daarin wordt heel verstandig en niet zonder enige humor bepaald dat de heffingen over *acque gelate*, koffie, chocola, 'herba té', en andere 'bevande', zich ook zullen uitstrekken over alle vergelijkbare produkten, 'inventate, o da inventarsi', reeds uitgevonden, of nog uit te vinden²⁹¹. Michelet overdrijft natuurlijk wanneer hij de koffie al vanaf de tijd van het regentschap (1715-1723) beschouwt als de 'drank van de Revolutie'²⁹², maar hij overdrijft niet minder dan brave geschiedkundigen, die de Gouden Eeuw van Lodewijk XIV behandelen zonder acht te slaan op de vleescrisis, de revolutie (weliswaar met kleine r) van de sterke drank of de koffierevolutie.

Bezie ik de zaken vanuit een foutieve invalshoek, wanneer ik de indruk krijg dat met de toenemende (of in ieder geval constant blijvende) zeer ernstige problemen in de voedselvoorziening, de mensheid behoefte heeft gekregen, volgens een vaste regel van haar bestaan, aan een aantal ontsnappingsmogelijkheden, een aantal compensaties?

Een van die compensaties was tabak. Tot welke categorie moeten we dit genotmiddel rekenen? Louis Lemery, hoofd-geneesheer in de Faculteit der Geneeskunde, lid van de *Académie Royale des Sciences*, deinsde er niet voor terug om de tabak te behandelen in zijn *Verhandeling over de voeding* van 1702: 'Deze plant wordt ingenomen door de neus, of in

'The solid enjoyment of bottle and friend'. Engelse gravure uit 1774. Tabak en port hebben iedere conversatie overbodig gemaakt. (Afb. Snark)

de vorm van rook, of door erop te kauwen.' Zo vermeldt hij in hetzelfde boek over de coca-bladeren dat ze te vergelijken zijn met de bladeren van de mirte 'die honger en pijn verzachten, en kracht geven', hij zwijgt echter over kina, terwijl hij opium, meer in trek bij de Turken dan in het Westen, een 'drug' noemt die 'gevaarlijk is in het gebruik'²⁹³. Deze Parijse arts had volstrekt geen weet van de enorme vlucht die het gebruik van opium had genomen in India en de Indonesische archipel, ja zelfs in China; de verbreiding van het opiumgebruik voltrok zich overigens langs een van de belangrijkste expansieroutes van de islam. Het grote keerpunt lag aan deze kant van de wereld rond het jaar 1765, vlak na de verovering van Bengalen: de Engelse *East India Company* verkreeg toen het monopolie over de papavervelden, in de periode daarvoor een bron van inkomsten voor de Groot-Mogol. Aan het begin van de eeuw kon Lemery van dit proces ook nog nauwelijks op de hoogte zijn. De Indiase hennep was hem eveneens onbekend. Verdovende middelen, voedingsmiddelen, geneesmiddelen? Hoe we deze produkten ook noemen, het staat vast dat ze een belangrijke rol zouden gaan spelen en het dagelijks bestaan van de mens diepgaand zouden veranderen, verstoren.

Laten we ons beperken tot de tabak. Tussen de zestiende en de achttiende eeuw zou tabak de hele wereld gaan veroveren en zelfs een nog groter succes kennen dan thee en koffie; dat zegt al heel wat.

De tabakspant is afkomstig uit de Nieuwe Wereld. Toen Columbus op 2 november van het jaar 1492 voet aan wal zette op Cuba, zag hij de inboorlingen opgerolde tabaksbladeren roken. De plant kwam met medeneming van zijn (Caribische of Braziliaanse) naam naar Europa, en was lange tijd niet meer dan een curiositeit in de botanische tuinen; ook schreef men de bladeren bepaalde medicinale eigenschappen toe. Jean Nicot, ambassadeur van *Sa Majesté Très Chrétien* in Lissabon, stuurde Catharina de'Medici in 1560 tabakspoeder om haar migraine te bestrijden, en hij volgde hierbij een Portugese gewoonte. Ook André Thevet was betrokken bij de invoering van deze plant in Frankrijk, en hij verzekerde dat de autochtone bevolking van Brazilië gebruik maakte van de tabak 'om de overtollige vochten uit de hersenen te verwijderen'²⁹⁴. In Parijs was natuurlijk weer iemand te vinden (Jacques Gohory, overleden in 1576) die deze plant beschouwde als een universeel geneesmiddel²⁹⁵.

Tabak werd in Spanje reeds gecultiveerd in 1558 en de teelt verspreidde zich als snel over Frankrijk, Engeland (rond 1565), Italië, de Balkan en Rusland. In 1575 bereikte de plant de Philippijnen, in het 'galjoen van Manilla'; in 1588 Virginia, waar de tabaksteelt zijn eerste bloeitijd kende vanaf 1612; Japan rond 1590; Macau, vanaf 1600; Java in 1601; India en Ceylon rond 1605-1610²⁹⁶. Deze snelle verbreiding is des te opmerkelijker omdat achter de tabak geen beschaving stond die de produktie al had georganiseerd voor een bepaalde markt, zoals het geval was geweest met peper (India), thee (China) en koffie (Osmaanse Rijk); zelfs de chocola beschikte over de steun van een cultuur van hoge kwaliteit in Nieuw-Spanje. Daarentegen kwam tabak van de Amerikaanse 'wildern'; derhalve moest de produktie door de Europeanen zelf worden georganiseerd voor ze van de geneugten van de plant konden gaan genieten. In dit opzicht biedt de tabak een voordeel van onschatbare waarde: de plant kan zich moeiteloos aanpassen aan de meest uiteenlopende klimaten en grondsoorten; ieder willekeurig lapje grond staat al garant voor een rijke oogst. Zo was de bijzonder snelle invoering van de tabaksteelt in Engeland juist het werk van de allerkleinste boeren²⁹⁷.

De commerciële geschiedenis van de tabak vangt op zijn vroegst aan in de eerste decennia van de zeventiende eeuw, in Lissabon, in Sevilla, maar vooral natuurlijk in Amsterdam, al was de opmars van snuiftabak in Lissabon op zijn laatst begonnen in 1558. Van de drie methoden om tabak te genieten (snuiven, roken, prujmen) waren de eerste twee het belang-

rijkst. Snuiftabak was al snel verkrijgbaar in diverse smaken, al naar gelang de toegevoegde ingrediënten: muskus, amber, bergamot, oranjebloesem. Er was 'Spaanse tabak', 'Maltezer melange', 'melange van Rome', en 'de chique dames snuiven even hard als de grote heren'. Het fortuin van de 'rooktabak' steunde lange tijd op de pijp, later op de sigaren (de opgerolde bladeren 'zo lang als een kaars'²⁹⁸ gerookt door de inheemse bevolking van Spaans-Amerika vonden in Europa niet meteen navolging, met uitzondering van Spanje, waar Savary naar het schijnt als een zeldzame verschijning de Cubaanse tabaksbladeren signaleerde 'die gerookt worden zonder pijp, door ze op te rollen in de vorm van een hoorntje'²⁹⁹); veel later pas kwam de sigaret. Ook de sigaret was ongetwijfeld een uitvinding van de Nieuwe Wereld: een Frans document uit 1708 vermeldt namelijk 'de onvoorstelbare hoeveelheid papier [die uit Europa wordt geïmporteerd] voor de kleine rolletjes waarin ze fijgesneden tabak stoppen, om te roken'³⁰⁰. In de tijd van de Napoleontische oorlogen verspreidde de sigaret zich vanuit Spanje over Europa: toen ontstond de gewoonte om de tabak op te rollen in een klein velletje papier, de *papelito*. In Frankrijk raakte de *papelito* in trek bij de jongeren. In de tussentijd was het papier lichter en zachter geworden, en in de periode van de Romantiek kwam het roken van sigaretten algemeen in zwang. Naar aanleiding van de arts die Alfred de Musset in Venetië behandelde, riep George Sand uit: 'Al zijn pijpen wegen niet op tegen een van mijn sigaretten.'³⁰¹

Het allereerste begin van het tabaksgebruik is ons vooral bekend uit de genadeloze verbodsbepalingen van de overheid (voor deze de aantrekkelijke mogelijkheden had ontdekt om er belasting over te heffen; in 1674 stelde de Franse Staat het tabaksmonopolie in). Deze verbodsbepalingen werden in vrijwel de gehele wereld uitgevaardigd: Engeland in 1604; Japan 1607-1609; het Osmaanse Rijk in 1611; het Mogol-Rijk in India in 1617; Zweden en Denemarken in 1632; Rusland in 1634; Napels in 1637; Sicilië in 1640; China in 1642; de

De vrolijke drinker van Judith Leyster (1629) met de attributen van de volmaakte roker: pijp, tabak, lange lucifers en vuurpot. Rijksmuseum, Amsterdam. (Afb. van het museum)

Kerkelijke Staat in 1642; het keurvorstendom Keulen in 1649; Württemberg in 1651³⁰². Al deze verordeningen bleven een dode letter, vooral in China, waar ze tot 1776 telkens opnieuw werden afgekondigd. Vanaf 1640 was het gebruik van tabak in Zhili algemeen geworden. In Fujian had in 1664 'iedereen een lange pijp in de mond; men steekt hem aan, trekt eraan, en blaast de rook weer uit'³⁰³. Uitgestrekte gebieden werden met tabak beplant, en de Chinezen exporteerden naar Siberië en Rusland. Op het eind van de achttiende eeuw rookte in China iedereen, man of vrouw, mandarijn of sloeber, 'zelfs de snotneuzen van twee turven hoog. Hoe snel veranderen de zeden!', aldus de hartekreet van een geleerd man uit Tsekiang³⁰⁴. In Korea, waar de tabaksteelt rond 1620 was ingevoerd vanuit Japan, stonden de zaken er in 1668 niet anders voor³⁰⁵. En snoven zelfs de straatjongens niet in het Lissabon van de achttiende eeuw³⁰⁶? Elke tabak en elke vorm van tabaksgebruik waren in China bekend en toegestaan, zelfs consumptie van tabak vermengd met opium, die vanaf de zeventiende eeuw door de goede zorgen van de Verenigde Oostindische Compagnie werd aangevoerd vanuit Formosa en Indië. 'De beste koopwaar die men naar Oost-Indië kan brengen, is tabakspoeder, zowel die uit Sevilla als die uit Brazilië', aldus een goede raad uit 1727. In elk geval viel noch in China, noch in de rest van Oost-Azië ooit een weerslag te merken van het feit dat tabak (vooral rooktabak; snuiftabak raakte niet uit de gratie) in Europa gedurende de achttiende eeuw korte tijd in ongenade viel. Over deze gebeurtenis zijn we overigens slecht ingelicht. Maar het was zeker niet zo dat de afkeer voor tabak plotseling algemeen was: alle boeren in Bourgondië gaven zich op dat moment nog vol vreugde over aan de geneugten van het roken³⁰⁷; in St. Petersburg gold hetzelfde voor alle welgestelden. Al in 1723 importeerde Engeland jaarlijks dertigduizend balen tabak uit Virginia en Maryland, die ten minste voor twee derde weer werden doorgevoerd naar Holland, Duitsland, Zweden en Denemarken; het transport vereiste ten minste tweehonderd schepen³⁰⁸.

Ook in Afrika was sprake van een doorbraak in de mode van het tabaksgebruik: de grote strengen zwarte tabak, van de derde kwaliteit maar ingesmeerd met melasse, hielden tot in de negentiende eeuw een levendig handelsverkeer in stand tussen Bahia en de golf van Benin, alwaar tot 1850 ook een clandestiene handel in slaven bleef bestaan³⁰⁹.